

A HONFOGLALÓ MAGYAROK NYELVE ÉS ÍRÁSBELISÉGE

RAJSLI ILONA

I.

A finnugor (uráli) nyelvtudomány történetét áttekintve meggyőződhetünk, hogy a magyar kutatók munkáját milyen nagy mértékben gátolták, akadályozták a makacsul feltörő s a mai napig sem lanyhuló dilettáns elképzelések, délibábos nyelvrokonítások. (Vö. Balázs 1978; Pusztay 1977, 1985; Szabó T. 1972; Komoróczy 1976 stb.)

Jóllehet Sajnovics János már az 1770-ben megjelent *Demonstratio* című művében szilárd alapot biztosított a magyar tudományos nyelvhasználat módszeréhez, s műve óriási előrelépést jelentett a történeti nyelvtudomány terén, utána még nemzedékek jeles nyelvtudósainak – mint amilyen Gyarmathi Sámuel, Hunfalvy Pál, Budenz József s mások voltak – kellett megküzdeniük a magyar közhangulat elutasító, kellemtelen, sokszor lebénító ellenállásával. Ahogyan Zsirai Miklós megállapította: „A múlt dicsőségében sütkérező magyar kedélyeket egyáltalán nem elégíti ki a halzsíros atyafiság szürke prózája.” (Zsirai 1943; 266)

„Általános emberi tapasztalat, hogy a rokonok hasonlítanak egymásra. Ebből sokan azt a téves következtetést vonták le, hogy a nyelvek rokonsága esetében is a hasonlóság a mérvadó” – jegyezte meg Róna-Tas András. (Róna-Tas 1978; Bevezető)

Ezt a tévedést még fokozta annak a fontos disztíngválásnak a hiánya, miszerint egyes kutatók nem tettek különbséget a nyelvi és a faji, etnikai rokonság között, s ebből kifolyólag még napjainkban is újabbnál újabb elképzelések, viták gyarapítják az egyébként is tarka-bizarr rokonítássort.

S ha e néhány sorban vázolt előnytelen körülmény nyilvánvalóan nehezítette, hátráltatta is, de nem gátolhatta meg a magyar nyelvészeket más, igen fontos teendőik, kutatásaik végzésében, mint amilyen a régebbi nyelvtörténeti korszakok képének megrajzolása, kikövetkeztetése.

II.

1. A honfoglalás időszakából nem maradtak ránk terjedelmesebb magyar följegyzések. Ennek ellenére a nyelvtörténet ma már elég világos képet tud adni a korabeli nyelvállapotról. A rokon és a magyarral érintkező nyelvek összehasonlító vizsgálatai mellett nagy segítséget nyújtottak a korai külföldi és a hazai szórványemlékek, amelyekben a magyar nyelvi elemek nem szerves beszédalakulatként, hanem egymástól elszigetelve jelentkeznek, ám a hangtörténeti, szótörténeti (és részben az alaktani) vizsgálatokban felbecsülhetetlen az értékük.

Honfoglaláskor népünk immár kétezer éves önálló etnikai és nyelvi múlttal rendelkezett, ekkor már legközelebbi nyelvrokonaival, az osztjákokkal és a vogulokkal sem tudta volna megértetni magát. A kelet-európai sztyeppén töltött őstörténeti időszakban a magyar nyelv külön életének fejlődésében rögződik finnugor előzményekből nyelvtani rendszerünk, s ez az uráli-finnugor alapú nyelv a viharos népvándorlásban és a szoros török nyelvű népgyűrűben is meg tudta őrizni jellegzetességét – leszámítva természetesen az átélt műveltségváltásokkal szükségszerűen együttjáró jövevényszó-bővülést (150–200 szó).

A korai középkor okleveles anyagának szórványaiból mindenekelőtt kiviláglik a honfoglaló magyarság nyelvhasználati egysége, a letelepülő csoportok/törzsek nyelvi homogenitása, számottevőbb területi-nyelvjárási különbségek nélkül, ami más nyelvekhez viszonyítva azért is meghatározó és egyben jellemző, mert a magyarság feltehető¹ lélekszámahoz képest viszonylag nagy területen szétterülve telepedett meg.

Az utóbbi évtizedekben mind nagyobb hangsúlyt nyert egységes, korai magyar szóföldrajzi kép – s itt mindenekelőtt Benkő Loránd legújabb kutatásaira gondolunk – nem támasztja alá az ún. kettős honfoglalás elméletét, hiszen ez esetben a több évszázadot magában foglaló nyelvi-szókészletbeli különbségek nyoma kellett volna hogy maradjon a korai Árpád-kor nyelvi-névi anyagában (vö. Benkő 1996¹ : 961).

Természetesen vetődik fel a honfoglaló magyarokkal érkező idegen népelemek kérdése, valamint a székelység mára sem megnyugtató módon tisztázott eredetvizsgálata. Anélkül, hogy e bonyolult kérdéskörök bármelyikét is érintenénk – hiszen nem is tartozik jelen feladatunk körébe – megállapíthatjuk: török jövevényszavaink elterjedtsége olyannyira arányos, a feltett „ka-

¹A honfoglaló magyarok lélekszámát Györffy György 400 000-re tette, ezt sokan el is fogadták (Fodor István, Bartha Antal, Éry Kinga stb.), Kiszely István 200–400 ezernyi népességgel számol. Újabb kisebb számot emlegetnek: Makkay János 70 000-et, Kristó Gyula legfeljebb 100 000-et (vö. Kristó 1996).

bar” területeken nem mutathatók ki nyelvi különösségek – ellentétben például a kun nyelvi-névi nyomokkal –, ami arra enged következtetni, hogy türk nyelven a kabarok is aligha beszéltek a honfoglaláskor, vagy pedig csak kisebb betelepülő csoportokkal számolhatunk.

2. Nyelvünk hangzása

A honfoglalás korában mássalhangzórendszerünk még számos ponton eltért a maitól, noha lényegesen közelebb állt hozzá, mint az uráli alapnyelv konzonantizmusához. Ez mindenekelőtt abból eredt, hogy számos nagy megterheltségű veláris réshang (χ , γ) már ekkor tűnőben van, de még jelzi a hangzás mély, veláris jellegét. A g képzési helyén alkotott zöngés réshang (γ) egyrészt intervokális helyzetben elnémul; pl. török *bayatur* > *bátor*, illetve a szavak végén vokalizálódik; pl. török *bacănāγ* > *beseneü* > *besenyő*.

A honfoglaló magyarok nyelvében még hallható a β (két ajakkal képzett zöngés réshang), amely később v -vé alakul; él még a χ is, és megterhelt a ly hang is.

Megállapítható, hogy néhány hang még ismeretlen a honfoglalás korában. Mássalhangzóink közül hiányzik a v , zs , c , ty , valamint a *dz* és a *dzs* is, de az f is túlnyomórészt még szókezdő helyzetben fordul elő. Nyelvünk a hiányokat részben hanghelyettesítéssel oldotta meg: pl. szláv *нѣмьць* > *német*; szláv *цесарь* > *császár*; szláv *Кнежа* > *Kenese* stb. A c -t és zs -t a hangutánzó vagy hangulatfestő szavakon kívül ma is főként idegen eredetű szavakban találjuk.

Mai *dzs* hangunk nincsen összefüggésben a honfoglalás táján még meglevő *dzs'* hanggal (tehát a *dzs* egy palatizált változatával), amelyet a felsőori nyelvjárási, valamint a moldvai csángó máig konzervált; pl. *dzs'erék*, *mondzs'a*. Egyébként ebből az ősmagyar hangból az ómagyar kor vége táján gy lett: *agyar*, *magyar* stb.

Magánhangzóink közül hiányzik ekkor még az $\ddot{o}$ és az a . A mai $\ddot{o}$ helyén zártabb ejtésű hangot: $\ddot{u}$ -t (pl. *ürdüng*) vagy zárt $\ddot{e}$ -t (pl. *dzs'enyëreü*) ejthettek. Az $\ddot{a}$ hang viszont illabiális artikulációjú volt (pl. *käláp*, *hälät*), ahogyan a felvidéki (palóc) vidékeken – de nálunk is pl. Kupuszinán – még ma is ejtik ezt a hangot. Feltételezhetően élt még ekkor a veláris i hang is (i); pl. *fī*, *kín*, *nyíl*, *hid* stb. – ennek kitűnő bizonyítéka az, hogy ezekhez a szavakhoz ma is veláris toldalékváltozat járul: *fiam*, *hidak*, *nyilas* stb. Egyébként a mainál jóval zártabb magánhangzóka; találunk a szavakban: pl. *humuk*, *áruk*, *kiriszt* stb.

Az elmondottak alapján egy mélyebb tónusú, több „zörejszerű” zöngétlen hangot tartalmazó beszéd körvonalazódik, amit nagy mértékben ellensúlyoz nyelvünk élénk affinitása a jövevényszókkal átvett mássalhangzó-torlódások

feloldása iránt; pl. *scola* > *iskola*; *krst* > *kereszt*; *Szrang* > *istráng* stb. Ezzel a tendenciával ugyanis a mássalhangzók és a magánhangzók megoszlása kedvező maradt – nyelvünk történetének legújabb korszakáig, amikor is a torlódások kiküszöbölésére irányuló törekvés meggyöngült.

3. Noha a hangzást is érinti, érdemben morfológiai (pontosabban morfonológiai) jellegű sajátossága korabeli nyelvünknek, hogy ősi fejleményként szinte minden szónak a végén magánhangzó állt; pl. a Tihanyi Alapítólevél (1055) szövegében: *Fehérváru, hodu, utu*; Anonymusnál: *Emesü, Sarollu, Tosu* (vö. Benkő 1996¹:232).

Ragjaink egy része ekkor még nem agglutinálódott, névutó funkcióban áll a névszó után, ám eszközgazdagságával már alkalmas a korabeli ismeretanyag kifejezésére.

Gazdag ősi képzőrendszert hozott magával a magyarság, közülük mára már sok elhomályosult: pl. a *torok, lélek, könyök* szavak *k* képzője, de újabb igen produktív képzők is jöttek létre (pl. *-ság/-ség, -hat/-het, -né*). A szóalkotási módozatokon belül a képzés és az összetétel alkalmazási gyakoriságának viszonyát szemlélve azt tapasztaljuk, hogy a mai állapotokkal ellentétben a honfoglalás időszakában a szóképzés jóval kedveltebb volt, mint a szóösszetétel – jöllehet, a korai *üdnep* ('szent'+nap), *bútiürü* (bú+tör) összetételek ennek alkalmazását is jelzik.

4. A vizsgált korszak nyelvhasználatának szintaktikai jellegéről keveset vallanak a korai szörványok. A szerkesztés tömörségét mutatja az összefoglaló szóösszetétel jelenléte: *orca* < orr + szá(j); *iafia* < lánya + fia, vagy a *Sajó, Berettyó* (<ső, berek + 'víz' jelentésű régi jó főnév) típusú összetétel gyakori használata; de a különféle igeneves szerkezetek (pl. BécsiK.: tegedet *meghaluad* fogadand [=amikor meghaltál, befogad]; KTSz.: pustobele *tacaruta* 'posztóba takarva'; BécsiK.: Iudit latuan Olafernest *vlette* [=ülve, amint ott ült], valamint a figura etymologica előfordulásai szűkszavúbb, szintetikusabb kifejezőmódról tanúskodnak.

5. A nyelv elemei közül a szókincs reagál a legérzékenyebben a környezeti változásokra. A honfoglaló magyarság találkozása az itt élő, talán nagyobb lélekszámú szlávssággal nyelvileg nagy megpróbáltatás volt; ennek következtében, valamint a műveltségváltás nyomán még egyéb, pl. német, latin, francia, olasz nyelvi hatásra ősi szavaink serege szorult ki a használatból. Gondoljunk csak példaképpen az ősi hitvilág nyelvi emlékeire; pl. a *hagymáz* 'ördög betegsége', *íz* 'rossz szellem', a *reg* szó családja (pl. rejt, révül, reked, részeg) stb. Egymás mellett él, egymással verseng ekkor az *idzs*' és a *szent*, a *vejsze* és a *varsa*, a *verő* és a *kalapács*, a *kölyű* és a *mozsár*, némely szavunknak a jelentését ma már csak a kontextusból kíséreljük meg sejteni: a *batka* szavunkat a szőlésből, *fész* szavunkat a Halotti Beszédből ('martalék'); ismét másoknál, pl. a *jonh* szavunknál állandó jelentésváltozást ('lélek' > 'benső' > 'gyomor' > 'méh') tapasztalunk, mígnem teljesen kihullott a használatból.

III.

Több forrásból tudjuk, hogy a honfoglaló magyarok gazdag szóbeli énekgyománnyal (mese-, mondaanyaggal) rendelkeztek, a regösök elénekelték az ősidők, a hősi hadjáratok történetét.

„Ég és föld, mítosz és valóság sehol sem állnak oly közel egymáshoz, mint a pásztornépek képzeletében. A keresztény középkor udvari történetíróinak tudós, sőt tudákos előadásából, színes népi mondavilág bontakozik ki előttünk, a régi kapcsolatok emléke, a honfoglalás és a kalandozások lenyűgöző élménye játsszák a főszerepet.” (Deér 1943:148)

A hangzó, a beszélt nyelv rekonstruálhatóságával szemben jóval nagyobb homály és szkepticizmus övezi a vizsgált korszak írásbeliségének a problematikáját. Első kérdésként: volt-e írásbeliségünk? A honfoglalás előtti *betű* és *ír* szavunk s a feltételezhetően ekkortájt bekerülő kelet-európai vándorszó, a *könyv* elegendő bizonyíték-e az írásbeliség meglétére? Továbbá: a rovásírás volt-e ennek a korabeli írásbeliségnek az eszköze? Vajon milyen széles körben volt ismeretes a rovásírás? Mindezek a kérdések nagyfokú körültekintésre és óvatosságra kötelezik a kutatót, főleg napjainkban, amikor a decentralizálódó kiadványkiadási lehetőségek közepette elhomályosodni látszik a határ vonal a „hivatásosok” és a „déli bábosok” csoportja között. (Vö.: Vékony é. n.; Varga 1993 ; Sándor¹ 1992)

Természetesen eleve ki kell zárni vizsgálódásunk köréből a divatszerű dilettáns elméleteket (vö. Sándor 1992²; 79), de ezeket leszámítva is túl sok a bizonytalanság a rovásírás ténye, eredete, szerepe körül.

Sebestyén Gyula és Németh Gyula munkássága nyomán évtizedekig bizonyosnak tűnt a székely rovásírás türk eredete, azzal a fenntartással, hogy vannak a jelek között glagolita és görög eredetűek egyaránt. Napjainkban mind több az olyan ellenvélemény, miszerint rovásírásunk különböző kelet-európai rúnák keveréke, hiszen a ligatúrák és a névmonogramok jelenléte a török eredet ellen szól (vö. László 1988: 125).

A rovásírás eredete körüli szkepticizmust növeli az a körülmény, hogy csak a XIII. század végéről, Kézai Simon krónikájából értesülünk róla először, s az eddig fellelt legrégebbi rovásírási emlékek sem korábbiak a XIV. századnál, s az egyetlen felsőszemerédi (Szlovákia) feliratot kivéve csak a székelység bizonyos csoportjainál ismertek. A felsorolt kételyek feloldása még a jövő kutatásának a feladata.

IV.

Benkő Loránd írja a *Magyar Tudomány* honfoglalásszámában: „A magyar nyelv mint Európa egyik legrégebb önálló nyelve a honfoglalás idejére már mintegy kétezer év óta élte a maga külön életét, és ez után az irdatlan hosszú idő után legközelebbi nyelvrokonaival szemben sem hordozhatta volna már magában a megértésnek még a halvány lehetőségeit sem. Ebből a körülményből azonban egyáltalán nem következik az, hogy honfoglalóink nyelve szerkezetének minden lényeges elemében ne őrizte volna meg pontosan kimutatható uráli-finnugor alapjait.” (Benkő 1996²: 958–9)

S ha a kétezer év különfejlődése legközelebbi nyelvrokonainktól távolra is vetette a honfoglalókat, köztük és a mai utódok között egyféle virtuális megértés, konverzáció nem elképzelhetetlen. Alátámasztja ezt néhány fontos megállapítás: a magyar nyelvjárások között egy sincs olyan, amelyik lényegesen eltérne a többitől, tehát ez egy létfontosságú egységet jelent. Benkő professzor szerint lényeges mozzanat az is, hogy az egész törzsszövetség 150–200 ezernyi népessége magyarul beszélt, hiszen a pár évtizeddel ezelőtt még sokat emlegetett elmélet értelmében a kétnyelvű (tehát a török–magyar) betelepülők nyelvhasználata nyomot kellett volna hogy hagyjon az oklevelekben fennmaradt hatalmas névanyagban, a helynévadásban.

Visszatérve egy fenti megjegyzéshez: amennyiben meg is értenénk a honfoglaló magyarok nyelvét, a korabeli eseményeket megelevenítő irodalmi művekben nincs szükség a totális archaizálásra. Íróink – nyilván inkább a kihívást látva a feladatban – időnként kísérleteznek ilyenféle túlzott stilizálással. Ez értelmetlen és szükségtelen próbálkozás, hiszen a tudományos kritériumok szempontjából inkorrekt produkciók keletkezhetnek; pl. *ő-ző* nyelvjárásban beszéltetni honfoglaló őseinket; másrészt viszont az irodalmi műben a hangulat megragadásához elegendő egy-egy hangzásbeli sajátosság, az archaikus szavak jó megválasztása is.

Mindehhez természetesen segítségül kell hívni a korai magyar nyelvtörténet eddigi feltárt ismeretanyagát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balázs 1978: Balázs János: A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből*. Szerk.: Szathmári István, Budapest, Tankönyvkiadó, 13–39.

Benkő 1996¹: Benkő Loránd: Anonymus élő nyelvi forrásai. *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László, Ballasi Kiadó, Budapest, 221–249.

Benkő 1996²: Benkő Loránd: Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. *Magyar Tudomány*. XLI. 8. sz. 958–963.

Deér 1943: Deér József: A honfoglaló magyarság. *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti Lajos, Budapest, Akadémiai Kiadó, reprint 1986. 123–153.

László 1988: László Gyula: *Árpád népe*. Budapest, Helikon Kiadó

Komoróczy 1976: Komoróczy Géza: *Sumer és magyar?* Budapest, Magvető Kiadó

Kristó 1996: Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete

Pusztay 1977: Pusztay János: *Az „ugor-török háború” után*. Budapest, Magvető Kiadó

Pusztay 1985: Pusztay János: *A hun mondától a finnugor rokonságig: Az őshazától a Kárpátokig*. Szerk.: Szombathy Viktor, Budapest, Panoráma Kiadó, 27–72.

Róna-Tas 1978: Róna-Tas András: *A nyelvrokonság*. Budapest, Gondolat Kiadó

Sándor 1992¹: Sándor Klára (szerk.), *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged, Magyar Őstörténeti Könyvtár

Sándor 1992²: Sándor Klára: A székely rovásírás átvételének lehetséges útjai. *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged, Magyar Őstörténeti Könyvtár, 79–92.

Szabó T. 1972: Szabó T. Attila: Nyelv és múlt. *Válogatott tanulmányok, cikkek*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 9–21.

Varga 1993: Varga Géza: Bronzkori magyar írásbeliség. *Írástörténeti tanulmányok*. Budapest

Vékony é. n.: Vékony Gábor: *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. *Életünk Könyvek*

Zsirai 1943: Zsirai Miklós: Őstörténeti csodabogarak. *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti Lajos, Budapest, Akadémiai Kiadó, Reprint, 1986. 266–289.